4. ÜNİTE

İSLAM KÜLTÜR VE MEDENİYETİNDE İLİM

KONULAR

1. Kur'an ve Sünnette İlim
2. İlmî Hayatın Gelişimi ve Dünyadaki Etkileri
3. İlim Kurumları

TEMEL KAVRAMLAR

- Hakikat
- Hikmet
- Marifet
- İrfan
- Mushaf
- Mukabele
- Tevatür

HAZIRLIK ÇALIŞMALARI

1. "Bilgi türleri"ni sınıflandırınız.
2. İslam kültür ve medeniyetinde ilim, kaynağı ve konusu itibariyle nasıl temellendirilmektedir? Araştırınız.
3. "İnanç" ile "bilgi" ilişkisi hakkında neler düşünüyorsunuz?
4. Geçmişten günümüze bilginin bir "güç" olarak etkilerini araştırınız.
5. İslam'ın yayılması ve Müslümanların insanlığın ortak mirasındaki payında ilmî faaliyetlerin rolünü araştırınız.

1. KUR'AN VE SÜNNETTE İLİM

İlim; bilgi, marifet ve hakikat anlamındadır. İnsan, yol gösterici birikim sahibi olmakla değer kazanır. Kur'an'a göre Allah (c.c.), görünen ve görünmeyen her şeyin bilgisine sahiptir. İnsana bilmediklerini öğretendir.[1]

Ilmîn değeri, karşıt anlamı olan zan ve cehalet kavramları ile anlaşılır. Kur'an-ı Kerim'deki **"...Hiç bilenlerle bilmeyenler bir olur mu?..."**[2] ayeti, bilginin ve bilgi sahibi olmanın belirleyici rolüne işaret eder. İlim, İslam Medeniyetinde diğer uygarlıklara nazaran çok daha etkili ve dönüştürücü role sahiptir. Kur'an bilme yetisinin, insanı diğer varlıklardan ayıran en önemli fark olan akıl sayesinde kazanılacağını vurgular. **"Bilin ki yeryüzünü ölümünden sonra diriltmektedir. Düşünesiniz diye gerçekten, size ayetleri açıkladık."**[3]

BİLGİ NOTU

"...De ki Rabbim, ilmîmi arttır."

Taha suresi, 114. ayet.

YORUMLAYALIM

Rahman ve Rahim olan Allah'ın adıyla

1-2. Yaratan Rabbi'nin adıyla oku. O, insanı "alak"dan yarattı.

3. Oku, senin Rabbin en cömert olandır.

4-5. O, kalemle yazmayı öğretendir, insana bilmediğini öğretendir.

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيمِ

اِقْرَأْ بِاسْمِ رَبِّكَ الَّذِي خَلَقَ ۝١ خَلَقَ الْاِنْسَانَ مِنْ عَلَقٍ ۝٢

اِقْرَأْ وَرَبُّكَ الْاَكْرَمُ ۝٣ الَّذِي عَلَّمَ بِالْقَلَمِ ۝٤ عَلَّمَ الْاِنْسَانَ

مَا لَمْ يَعْلَمْ ۝٥

➔ Kur'an'ın ilk nazil olan ayetlerinin "Oku" emri ile başlamasını, İslam medeniyetinin bir ilim medeniyeti olması açısından değerlendiriniz.

İslamiyet bir ilim dini, İslam Medeniyeti de bir ilim medeniyetidir. Kur'an'da bilginin yegâne sahibinin ve kaynağının Allah (c.c.) olduğu gerçeği şöyle ifade edilir; **"O, güneşi bir ışık (kaynağı), ayı da (geceleyin) bir aydınlık kılan, yılların sayısını ve hesabını bilmeniz için ona menziller takdir edendir. Allah bunları (boş yere değil) ancak gerçek ile (hikmeti gereğince) yaratmıştır. O, ayetlerini**

1 bk. Alak suresi, 3-5. ayetler.
2 Zümer suresi, 9. ayet.
3 Hadid suresi, 17. ayet.

bilen bir topluma ayrı ayrı açıklamaktadır."[4], **"Sizin ilâhınız ancak kendisinden başka hiçbir ilâh bulunmayan Allah'tır. O, ilmîyle her şeyi kuşatmıştır."**[5], **"Allah, yedi göğü ve yerden bir o kadarını yaratandır. Allah'ın emri bunlar arasından inip durmaktadır ki, Allah'ın her şeye kadir olduğunu ve Allah'ın her şeyi ilmîyle kuşattığını bilesiniz."**[6], **"O, ilk ve sondur. Zâhir ve Bâtın'dır. O, her şeyi hakkıyla bilendir."**[7]

FARKEDELİM

وَعَلَّمَ اٰدَمَ الْاَسْمَآءَ كُلَّهَا ثُمَّ عَرَضَهُمْ عَلَى الْمَلٰٓئِكَةِ فَقَالَ اَنْۢبِـُٔوْنِىْ بِاَسْمَآءِ هٰٓؤُلَآءِ اِنْ كُنْتُمْ صَادِقِيْنَ ﴿٣١﴾ قَالُوْا سُبْحَانَكَ لَا عِلْمَ لَنَآ اِلَّا مَا عَلَّمْتَنَآ اِنَّكَ اَنْتَ الْعَلِيْمُ الْحَكِيْمُ ﴿٣٢﴾ قَالَ يٰٓاٰدَمُ اَنْۢبِئْهُمْ بِاَسْمَآئِهِمْ فَلَمَّآ اَنْۢبَاَهُمْ بِاَسْمَآئِهِمْ قَالَ اَلَمْ اَقُلْ لَّكُمْ اِنِّىْٓ اَعْلَمُ غَيْبَ السَّمٰوٰتِ وَالْاَرْضِ وَاَعْلَمُ مَا تُبْدُوْنَ وَمَا كُنْتُمْ تَكْتُمُوْنَ ﴿٣٣﴾

"Allah Âdem'e bütün varlıkların isimlerini öğretti. Sonra onları meleklere göstererek "Eğer doğru söyleyenler iseniz, haydi bana bunların isimlerini bildirin" dedi. Melekler, "Seni bütün eksikliklerden uzak tutarız. Senin bize öğrettiklerinden başka bizim hiçbir bilgimiz yoktur. Şüphesiz her şeyi hakkıyla bilen, her şeyi hikmetle yapan sensin" dediler. Allah şöyle dedi: "Ey Âdem! Onlara bunların isimlerini söyle." Âdem, meleklere onların isimlerini bildirince Allah, "Size, göklerin ve yerin gaybını şüphesiz ki ben bilirim, yine açığa vurduklarınızı da, gizli tuttuklarınızı da ben bilirim demedim mi?" dedi."

Bakara Suresi, 31-33. ayetler.

➔ Allah, insanı diğer varlıklara bilgi bakımından üstün ve donanımlı kılmıştır.

Kur'an'da ilim sahibi olmak için gerekli olan araştırmacılık ısrarla tavsiye edilmiştir; **"Yeryüzünde gezip dolaşmazlar mı ki düşünecek kalpleri, işitecek kulakları olsun? Gerçekte gözler değil kalpler (kalp gözü) kör olur."**[8]

Kur'an, kesin bilgiye dayanmayan verilerin değersizliğini ve insanı hakikate ulaştırmayacağını **"... Zan ise şüphesiz ki Hak karşısında hiçbir şey ifade etmez..."**[9] ayetiyle açıklamıştır.

Kur'an-ı Kerim'in ve Hadis-i Şerif'lerin ilimle ilgili açıklamalarına göre hayatın amacı ilimle elde edilen iman sonucu iyi insan olarak iyi işler yapmaktır. Kur'an'ın ilk muhatapları, Hz.Peygamber'in (s.a.v.) teşviki ile okuma ve yazma başta olmak üzere ilmî faaliyetlerin yaygınlaşması için gayret göstermişlerdir. Hz. Peygamber (s.a.v.) câhiliye örf ve adetleri üzerine yaşayan bir toplumu, yoğun ve titiz bir eğitim faaliyetiyle hakikatin aydınlığına ulaştırmıştır.

BİLGİ NOTU

"Eğer yeryüzündeki ağaçlar kalem olsa, denizler de mürekkep olsa ve yedi misli de yedekte bulunup yazılsa yine de Allah'ın sözleri bitmezdi. Doğrusu Allah mutlak güç ve hikmet sahibidir."

Lokman suresi, 27.ayet.

4 Yunus suresi, 5. ayet.
5 Taha suresi, 98. ayet.
6 Talak suresi, 12. ayet.
7 Hadid suresi, 3. ayet.
8 Hacc suresi 46. ayet.
9 Yunus suresi 36. ayet.

Bir eğitim ve öğretim faaliyeti olarak peygamberliğin asıl hedefi, ilim üzere şekillenmiş bir toplum inşa etmektir. Kur'an'ın ve Hz. Peygamber'in (s.a.v.) ilme teşviki, Müslümanları bilgiyi yazıyla kayıt altına almaya ve ilim öğrenmeye yöneltmiştir. Hz. Peygamber'in (s.a.v.) eğitimci yönü onun sünnetini izleyenler için her döneme ışık tutmaktadır. O, eğitimde kolaylaştırıcı metotlar takip etmeyi, sabrı, tahammülü teşvik ve tavsiye etmiş; öfkeye ve şiddete yer verilmemesini istemiştir. Muaviye b. Hakem es-Sülemî (r.a.) adlı sahâbî, bu hususta şunları söylemiştir; *"Ben Resulüllah'tan daha güzel eğitim veren bir öğretmen görmedim. Beni ne azarladı, ne dövdü, ne de hakaret etti"*.[10]

Müslümanlar araştırmacılığa ve eser üretmeye büyük önem vermişlerdir. (Temsilî Minyatür)

Her şey bilgiye dayanır. İlim tahsili, Müslümanlar için farz kılınmıştır. Hz. Peygamber (s.a.v.) *"İlim öğrenmek, her Müslümana farzdır."*[11] buyurmuştur. Hz. Ali'ye (r.a.) derin bilgisi sayesinde "ilmîn kapısı" ünvanı verilmiştir.[12]

Birey, toplum ve ülke düzeyinde elde edilen bilgiden, en çok bu bilgiyi üretenler yararlanırlar. Ilmîn önemli bir güç olduğu, İslam toplumları tarafından erken dönemlerden itibaren kavranmıştır. Bu gücün temelinde ilmîn kaynağı olan Allah'a (c.c.) yakınlık bulunmaktadır. İslam Kültür ve Medeniyeti bu kavrayış sayesinde ilmîn aydınlatıcı gücüyle, geniş coğrafyalara ulaşmış ve birkaç yüzyıl içerisinde dünyayı aydınlatmıştır.

YORUMLAYALIM

"Bedir Savaşı'nda Müslümanların eline esir düşen müşrik askerlerden okur yazar olanlar, on Müslümana yazı öğretmek suretiyle serbest bırakılmışlardır. Vahiy başkâtibi olan Zeyd b. Sâbit (r.a.) de Bedir Savaşı esirlerinden okuma yazma öğrenmiştir. Şüphesiz bu uygulama, o dönemin ve coğrafyanın şartları dikkate alındığında önemli bir gelişmedir."

M. Asım Köksal, İslam Tarihi, s. 514.

➔ Hz. Peygamber'in (s.a.v.) Bedir Savaşı'nda esir alınan Mekkeli müşrikler için yaptığı uygulamayı, ilme teşvik ve yol açtığı toplumsal dönüşüme etkisi bakımından yorumlayınız.

10 Ahmet b. Hanbel, C 5, 447-448.
11 İbn Mace, Mukaddime, 17.
12 Mustafa Baktır, "Suffe," DİA, C 37, s. 469-470.

2. İLMÎ HAYATIN GELİŞİMİ VE DÜNYADAKİ ETKİLERİ

2.1. Kur'an-ı Kerim'in Cemi (Toplanması) ve Çoğaltılması

Hz. Osman'a izafe edilen Mushaf (Topkapı Sarayı)

Kur'an; kelime olarak okumak, muhafaza etmek manasındadır. Kur'an, hitabete dayalı bir metin özelliğine sahiptir. Cahiliye Dönem'i'nde söz sanatları önemli olduğundan Kur'an-ı Kerim, mevcut söz sanatlarının tüm inceliklerini içinde barındırır şekilde indirilmiştir. Bu özellik metnin hafızada tutulması yoluyla muhafazasını kolaylaştırmıştır.[13]

Hz. Muhammed (s.a.v.) de vahyin başlangıcından bitişine kadar Kur'an'ın tüm bölümlerini, sahabeden seçilen vahiy kâtiplerine yazdırmıştır.[14] Kur'an, sahabeden **Kurra** ve **Hameletu'l-Kur'an** adı verilen hafızlarca ezberlenerek muhafaza edilmiştir. Siyer kaynaklarının aktardığına göre her yıl Ramazan ayında o ana kadar inmiş olan tüm bölümleri Hz. Muhammed (s.a.v.) Hz. Cebrail'e (a.s.) ezberinden okuyordu. Sahabiler de mevcut nüshaları Hz. Peygamber'in (s.a.v.) okuyuşuyla karşılaştırıyordu.[15]

Halife Hz. Ebu Bekir (r.a.) Zeyd b. Sabit'i (r.a.) mevcut Kur'an nüshalarını tek bir kitap hâline getirmekle görevlendirdi. Zeyd b. Sabit (r.a.) başkanlığında vahiy kâtiplerinden oluşan heyet, Kur'an metinlerinin karşılaştırmalı kontrolünü yaparak **Mushaf** adıyla iki kapak arasında topladı.

"Kahire'de El-Meşhedü'l-Hüseynî'de muhafaza edilen el yazması Mushaf." (1087sayfa, 80kg ve 57cmx68cm ebatında)

Ortaya çıkan **Mushaf-ı Şerif**, Hz. Ebu Bekir'den (r.a.) sonra diğer halifelere emanet edildi. Bu ilk nüshadan yapılan çoğaltma işlemi, Halife Hz. Osman (r.a.) zamanında gerçekleştirildi. Zeyd b. Sabit (r.a.) başkanlığındaki bir komisyon tarafından yedi adet çoğaltılan Mushaf nüshası, ülkenin farklı merkezlerine yollandı. Bu suretle metin farklılıklarının ortaya çıkma ihtimali baştan önlenmiş oldu ve Kur'an-ı Kerim, hiç bir değişime uğramadan günümüze kadar ulaştı.[16]

13 Abdülhamit Birışık, "Kur'an". DİA., C 26, s. 383; Tahsin Görgün, "Kur'an", DİA, C26, s. 390
14 Mehmet Suat Mertoğlu, "Vahiy Katibi," DİA, C 42, s. 447.
15 Abdülbaki Turan, "Arza," DİA, C 3, s. 446-447.
16 Muhammet Hamidullah, İslama Giriş, s. 32-39.

2.2. Hadislerin Tedvin ve Tasnifi

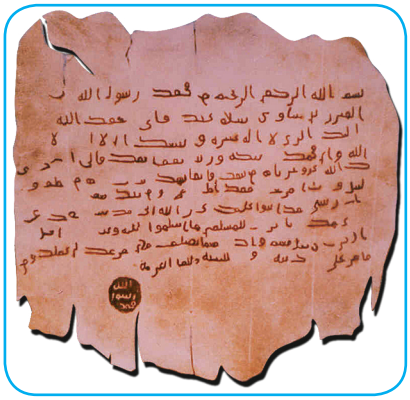

Hz. Muhammed'in (s.a.v.) İslam'a davet mektuplarından bir örnek.

Hadis kavramı, genel olarak **söz haber,** anlamına gelmektedir. Kur'an'ı-Kerim'de "söylenilen söz"[17] olarak nitelenen bu kavram, Hadis ilmînde Hz. Peygamber'den (s.a.v.) gelen söz ve fiiller ile başkaları tarafından yapılan davranışlardan onun uygun gördüklerini ifade etmektedir.[18] Kur'an'da sıkça kendilerine kitap ve hikmet verilenlerden bahsedilir: **"...Allah sana kitab'ı ve hikmeti indirmiş ve sana bilmediğini öğretmiştir. Allah'ın lütfu sana gerçekten büyük olmuştur."**[19] Hz. Peygamber'in (s.a.v.) sünneti, Kur'an'daki ifadeye göre hikmet olarak nitelendirilmektedir. Hz. Peygamber'in (s.a.v.) hayatı anlatılırken O'nun "*yaşayan bir Kur'an*"[20] olduğu vurgulanır. Peygamber'in (s.a.v.) hayatının, söz ve uygulamalarının kendisinden sonra gelen ümmeti tarafından bilinmesi önemlidir.

Peygamber'in (s.a.v.) söz ve uygulamaları, vefatından sonra **rivayet** olarak nakledilmiştir. Hz. Peygamber (s.a.v.) Kur'an metinleriyle karışabileceği endişesi ile kendi sözlerinin yazılmasını yasaklamıştır. Ancak bazı kişilere özel izin vermiştir. Böylece Hadisler erken dönemde yazılı olarak kaydedilmeye başlanmıştır. İslam toplumunda Hz. Muhammed'in (s.a.v.) sözlerinin gelecek kuşaklara aktarılmasına önem verilmiştir. Hicri ikinci asırdan itibaren Peygamber'in (s.a.v.) sözleri tasnif edilmeye başlanmıştır.

Tedvin, hadis metinlerini belirli bir tasnife tabi tutmadan yazıya geçirmeyi ifade eder.[21] Siyer ve Megazi kaynakları, hadis ilmînin doğuşunda etkili olmuş, hadislerin tedvinini hızlandırmıştır.[22]

Hadisler, metotolojik yöntemle incelenmiştir. Her hadis senet ve metin olmak üzere iki kısımdan oluşur. Rivayet eden ve rivayet edilen açısından güvenerliğinin araştırılıp incelenmesine **cerh ve ta'dil** denir. Hadis ilmîyle uğraşan âlimlere **Muhaddis** denir. Muhaddisler, yoğun ve uzun çalışmalar sonucu farklı kaynaklardan ve kişilerden aldıkları rivayetleri hem güven bakımından hem de konuları yönünden tasnif ederek geniş bir külliyat oluşturmuşlardır. **Kütübü's-Sitte,** altı ayrı hadis derlemesinden oluşan hadis külliyatının başında gelir.

BİLGİ NOTU

Kütübü's Sitte:

- Sahihler
  - *Sahih-i Buhari*
  - *Sahih-i Müslim*
- Sünenler
  - *Sünen-i Ebu Davud*
  - *Sünen-i Nesai*
  - *Sünen-i İbni Mace*
  - *Sünen-i Tirmizi*

Siyer, Megazi ve Hadis ilimleri, İslam tarihçiliğinin başlamasına kaynaklık etmiştir. Müslümanlar hadis ilmîndeki senet zinciri metotuyla, tarih ilmîne kaynak belirtme metotunu kazandırmıştır. Hadis ravilerinin hayatlarına dair yazılan tabakat eserleri, biyografi yazımına kaynaklık etmiştir.

17 bk. Nisa suresi, 42 ve 87. ayetler. Yusuf suresi, 111. ayet. Zümer suresi, 23. ayet.
18 bk. DTS s.113, Yaşar Kandemir, "Hadis", DİA., C15, s. 27
19 Nisa suresi 113. ayet. bk. Cuma suresi, 2. ayet.
20 bk. Müslim, 746; Ebu Davud, 1342
21 Mehmet Efendioğlu 'Tedvin' DİA, C 40, s. 267.
22 Talat Koçyiğit, Hadis Tarihi, s. 32-33.

2.3. Tercüme Hareketleri

İslam Kültür ve Medeniyetinde tercüme hareketleri, Medine Dönem'i'nde başlayarak Abbasiler Dönem'i'nde devam etmiş, Müslümanların ilmî birikimine önemli katkılar sağlamıştır. Müslümanlar, ilim ve kültür mirasına ait eserleri tercüme yoluyla aktardılar. Elde edilen birikimle İslam dünyasında bilim ve teknoloji hızla gelişti.

İslam dünyasında ilmî faaliyetlerin başlamasında, fethedilen ilim merkezlerinin büyük katkısı olmuştur. Antik Çağ kültürünün en önemli merkezleri olan **İskenderiye, Harran ve Cündîşâpûr** bunların başında gelmektedir. Buradaki eserler sırasıyla önce Süryanice'ye sonra Arapça'ya tercüme edilmiştir. Medine Dönem'i'nde işlevi sona eren İskenderiye Okulunun hayatta kalan son temsilcilerinin yerleştikleri Harran ve Antakya, ilmî birikimin aktarımında öncü olmuştur. Harran, İslam'ın ilk dönemlerinden itibaren ilmî çalışmaların merkezi hâline gelmiştir. Halife Hz. Ömer (r.a.) Dönem'i'nde, İslam topraklarına katılmıştır. Cündîşâpûr'da kütüphanesi, tercüme evi, rasathanesi bulunan Hintli ve Yunanlı doktorların görev yaptığı bir tıp okulu mevcuttu. Müslümanlarca fethinden sonra kesintiye uğramadan hizmet vermeye devam eden şehirdeki doktorlar, Emevî ve Abbâsî saraylarında itibar görmüştür. Abbâsîler Dönem'i'nde, Bağdat'a yerleşen ve Cündîşâpûr'da bulunan bilim adamları, yöneticilerin destek ve teşvikleriyle tercüme hareketlerinde önemli rol oynamıştır.[23]

Kimya konusundaki ilk tercüme ve te'lif eserler, Medine Dönem'i'nde yetişen olan Halid b. Yezid tarafından ortaya konmuştur.[24] Abbasi Halifeleri Harun Reşid ve oğlu Me'mun Dönemlerinde gerçekleşen tercüme faaliyetiyle bilgi aktarımı hızlanmıştır. Bağdat başta olmak üzere Cündîşâpûr, Harran ve İskenderiye gibi Müslamanların önemli ilim merkezleri üzerinden bilgi akışı sağlanmıştır.

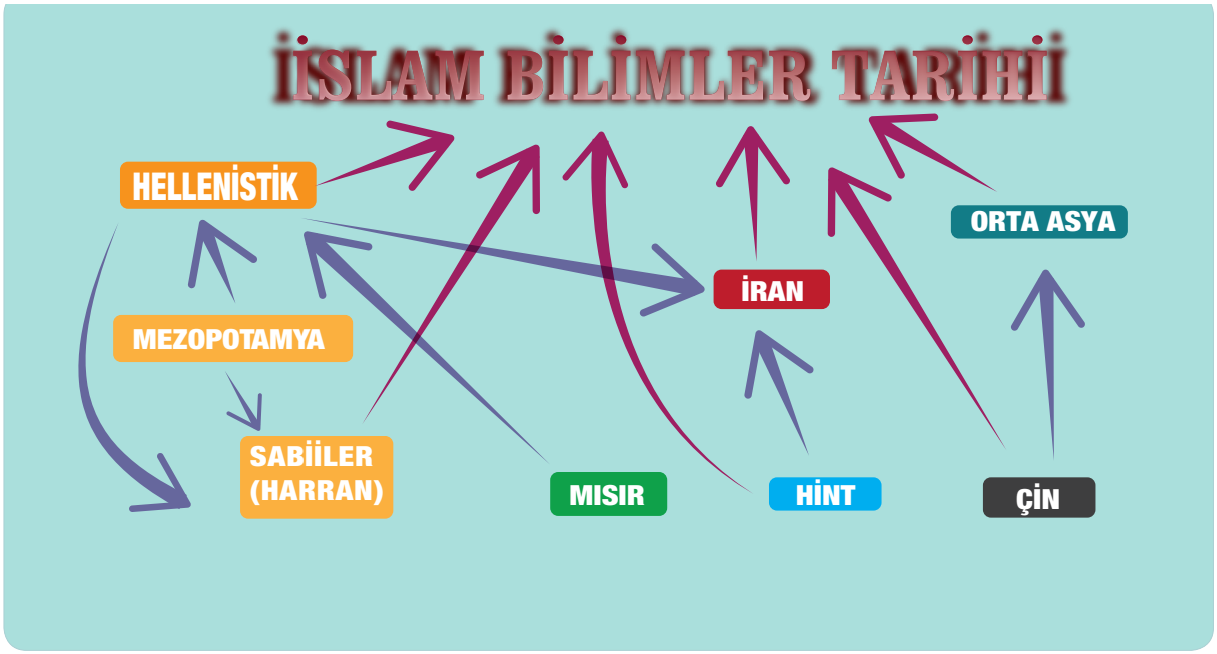

İslam Bilimler Tarihi gelisiminde tercüme hareketleri vasıtasıyla bilginin akısı

23 bk. Muhittin Macit "Tercüme Hareketleri" TDV Ansiklopedisi, C.40, s.498-504
24 Emre Dölen, "Kimya", DİA., C 26, s. 28.; Muhammed Abdulkadir Hıreysaat, "Halid b. Yezid b. Muaviye", DİA., C15, s.292.

Astronomi, matematik ve coğrafya alanında yapılan disiplinler arası bilimsel çalışmalar, Müslümanların dünyayı yakından tanımalarını sağlamıştır. (Temsilî Minyatür)

Abbasi halifesi Me'mun zamanında Bağdat'ta 832 yılında **Beytü'l-Hikme** adı verilen ilim merkezi kurulmuştur. Beytü'l-Hikme, bir inceleme araştırma kütüphanesi ve tercüme merkezi olarak faaliyet göstermiştir. Süryanice, Farsça, Hintçe ve Yunanca başta olmak üzere çeşitli dillerden eserler tercüme edilmiştir. **Tıp, riyaziyat (matematik), hendese (geometri), astronomi, fizik, kimya, biyoloji, tarih, coğrafya ve felsefe** gibi bir çok ilimde, dünyanın o güne kadar sahip olduğu birikimin çoğu İslam dünyasına aktarılmıştır.

Böylece tercüme edilen bilgiler yeniden değerlendirilmîş, güncellenerek hayata uygulanmıştır. İslam Dünyası VIII-XIII. yüzyıllar boyunca dünyada ilmî faaliyetlerin merkezi olmuştur.

2.4. İlmî Araştırmalar ve Te'lif Faaliyetleri

Müslümanlar mevcut kültür ve medeniyetlerin mirasından yararlandılar. İslam'ın ilk devrinden itibaren ilmî çalışmalarda sistemleşme sayesinde ilim kurumlarının ortaya çıkışıyla özgün eserler verdiler.

Müslümanlar ilmîn, insanlığa faydalı ve gerçek hayata uyarlanabilir olmasına özen göstermişlerdir. İslam Medeniyetinde ilim, insanı robotlaştırmaz, köleleştirmez, aksine gerçek özgürlüğe ulaşmasını sağlar. İslam'da ilmîn duyularla anlaşılabilen duyuşsal yönü ile, gözlem ve tecrübeye dayanan bilişsel yönü birlikte ele alınmıştır. İslam Kültür ve Medeniyeti'nde ilmî faaliyet gösterenin emeğine saygıyı esas alan ilim ahlakını da ilk kez ortaya konulmuştur. Müslüman âlimler, varlık ve bilgi nazariyeleri ile geliştirdikleri yeni bir **kozmoloji** geliştirmişlerdir.

YORUMLAYALIM

"Ben her kişinin kendi çalışmasında yapması gerekeni yaptım:

- Öncekilerin başarılarını minnettarlıkla karşılamak,
- Onların yanlışlarını ürkmeden doğrultmak,
- Kendisine gerçek olarak görüneni gelecek kuşağa ve sonrakilere emanet etmek."

El-Biruni (ö. 440/1048).

➔ Büyük âlim Biruni'nin yukarıda belirttiği ilkeleri öne çıkarmasının nedenleri üzerinde düşününüz.

Abbasiler Dönem'i'nde Bağdat, ilmî çalışmaların ve entelektüel faaliyetlerin merkeziydi. İlmî faaliyetler, Beytü'l-Hikme'de yoğunlaşmıştı. Abbasilerden itibaren ilim ve teknoloji alanlarında bü-

yük atılımlar gerçekleştiren ve bugün insanlığın ortak hafızasında yer etmiş ilim adamlarının sayısı artmıştır. Astronomi, coğrafya, tarih, geometri, matematik, tıp, mimarlık, kimya ve başka birçok alanda önemli buluşlar yapmış ve eserler vermişlerdir. İslam dünyası, daima ilmî faaliyetlerin öncülüğünü yapmıştır.

KARŞILAŞTIRALIM

"Abbasi Halifesi Ebu Cafer El-Mansur, Bizans İmparatoru Konstantinos'tan eski Yunan bilim ve düşüncesine ait eserler istemiş; imparator da Euclid'in (Öklid) ünlü geometri eseri Elementler'i göndermiş, kitap Arapça'ya Kitâbü'l-Hendese ya da Kitâbü'l-Usul olarak tercüme edilmiştir. Bu eser, kısa sürede Orta Çağ biliminin temel metinlerinden biri hâline gelmiştir."

İbrahim Kalın, İslam ve Batı, s. 65.

➔ Metinde yer alan bilgiyi "ilmî öz güven" ve "eksiğini bilme" tutumları çerçevesinde arkadaşlarınızla münazara ediniz.

Tercüme yoluyla elde edilen bilginin kullanılması sürecinde, felsefenin etkisiyle yapılan fikrî tartışmalar ve yazılan eserler, ilim dünyasını zenginleştirmiştir. **El-Kindi**'den itibaren yetişen filozoflar, Farabi, İbn-i Sina, **Gazzali** ve **İbn-i Rüşt**'ün ortaya koyduğu eserler, günümüze ışık tutmaktadır.

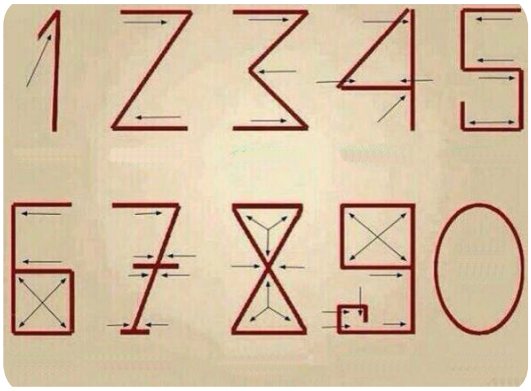

Hint rakamlarının geometrik kökenli oldukları ve şekillerin üzerindeki açıların sayısına göre derecelendirildikleri bilinmektedir.

Felsefe dışında ortaya konan teoriler ile deney ve gözlem sayesinde fen bilimleri hızla gelişti. **Fizik, kimya, botanik, jeoloji, astronomi** ve özellikle **tıp**taki gelişmeler sayesinde büyük bir birikim oluştu. Matematikte Hint rakamlarının yaygın olarak kullanılışının ve günümüzün dispanser eczacılığı olarak bilinen **farmakoloji**nin (kimyasal eczacılık) ilk kâşifleri Müslüman âlimlerdir. Coğrafyacı ve seyyahlar Müslim b. Humayr, Cafer b. Ahmed, İbn Havkal ve El-Biruni ile tarihçiler İbn Haldun, Mesudi, Taberi, İbn-i Kesir, Vakıdi, İbni Esir vb. âlimler büyük ilmî eserler ortaya koymuşlardır.

İslam Kültür ve Medeniyeti'nde IX. ve X. yüzyıllarda çok sayıda ilimle uğraşan insan yetişmiştir.

Bilginin kaynağının belirtilmesi, münazara ve tenkit yöntemi bir ilmî usul çeçevesinde gerçekleştirilmiştir. Deney ve gözleme dayalı araştırmacı yaklaşımın ortaya çıkması, yaygınlaşması, bilginin tasnifi, kayıt ve arşivleme çalışmaları Müslüman bilginlerin dünya kültür mirasına armağanıdır.

Bilimsel Metodolojinin Doğuşu

İslam âlimleri, ilimleri tasnif ederek metotoloji geliştirmeye önem vermişlerdir. Ihsau'l-Ulum adı verilen bu çalışmalara farklı ilim dallarından bir çok âlim katkıda bulunmuştur. Farabi'nin Ihsau'l-Ulum adlı eserinde belirtilen ilimlerin tasnifindeki amaçlar şunlardır:

- *İlimlerin sınırlarını birbirinden ayırmak*
- *Alanlar arasındaki ilişkileri belirlemek*
- *Farklı ilimlere ait birikimleri konularına göre değerlendirmek*
- *Eğitim sisteminin ana müfredatını oluşturmak*

İslam Medeniyeti'nde ilimler disipline biçimde tasnif edilmîş ve standartlaşması sağlanmıştır. Bunların başında ilk kez **ilmü'l-heyet** veya **ilmü'l-felek** diye anılan astronomi ile **ulumu'r-riyaziyye** olarak bilinen matematik bilimleri gelir. Ancak **ilmü'l-heyet**, **ilm-ü ahkâm en-nucûm** olarak adlandırılan astrolojiden ayırt edilmiştir.[25]

Heyet ilmî (Astronomi) alanında Müslümanlar tarafından özgün araştırmalar ortaya konmuştur. (Temsilî Minyatür)

KARŞILAŞTIRALIM

"664/1265 yılında Bağdat Rasathanesi'nde Nasıreddin-i Tusi yönetiminde özel bir kâğıt hamurundan mamul bir küre üzerine dünya haritası yapılmıştır. Buna, Sung Lien (1310-1381) tarafından oluşturulmuş Yün Hanedanı'nın salnamelerindeki bir haber tam olarak uymaktadır. Bu haberde Batı'dan (yani orta Asya'dan) Çin'e getirilmîş bir aletten bahsedilmektedir. Bu haberde 1267 yılında (yani Nasıreddin-i Tusi'nin ölümünden 7 yıl önce) Cemaleddin adında birisi tarafından Moğol hükümdarı Kubilay Han'a verilen 6 astronomik araç ve bir yeryüzü küresi tanıtılmaktadır. Bu yeryüzü küresinin ahşaptan olduğu, yedi denizin yeşil, üç kara parçasının ise ırmakları, gölleri vs. açık renkli (beyaz) olarak resmedildiği bildirilmektedir. Bölge büyüklüklerinin ve bütün yolların uzunluklarının hesaplanabilmesi için küçük kareler (enlem ve boylam daireleri) çizilmiştir."

Fuat Sezgin, İslamda Bilim ve Teknik, C 2, s.3.

➔ Enlem ve boylamlarla elde edilen koordinat sistemi, dolayısıyla mesafeler arasındaki zaman farkı hesaplamaları, denizlerde yolculuk gibi gelişmelerin sağladığı ilmî seviyeyi dikkate alarak "ilerlemecilik" ve "geri kalmışlık" kavramlarını tartışınız.

25 Fuat Sezgin, İslamda Bilim ve Teknik, C 2, s. 3.

2.5. İlmî Faaliyetlerin Diğer Medeniyetlere Etkileri

İslam Kültür ve Medeniyetinde ortaya koyulan ilmî faaliyetlerin, kendisinden sonra gelen ilmî çalışmalara ilham kaynağı olması bakımından ayırt edici özellikleri şu şekilde sınıflandırılır:

Evrensellik: İslamiyet'in yayılma sürecinde diğer milletlerle kültür ve medeniyet etkileşimi gerçekleşmiştir. İlmî faaliyetlere, gelişime ve değişime açık olmak bakımından ön yargısız bir bakış açısı kazandırmıştır. İnsanlığa ait birikimi bir araya toplamıştır.

İlmî telif çalışmalarında ulaşılan seviye, dünyada iz bırakan bir çok eserin yazılmasını sağlamıştır.

Metodik çalışma: Gerçeğe ulaşmak için izlenen yol olan deney ve gözlem ile teorinin birlikteliği ve eş güdümü tarihte ilk kez ortaya konulmuştur.

İLİM MERKEZİ	ÂLİM	ALANI	ESERİ	DÜNYAYA KATKISI
BASRA	Kindî	*Felsefe*	*Kitabu fi'l-felsefeti'l-ulâ*	Felsefe
	Cabir b. Hayyan	*Kimya*	*Kitabu'l-Kimya*	Tıp, Astronomi, Fizik, Kimya, Coğrafya
	İhvanü's-Safa	*Felsefe (Ansiklopedist)*	*Resâilü İhvâni's-Safâ*	Matematik ve felsefi bilimler Tabii ve cismani bilimler Psikolojik ve metafizik bilimler
BAĞDAT	Harizmi	*Riyaziyat (Matematik)*	*Kitabu'l-Amel bi'l Usturlab*	Astronomi, Coğrafya, Matematik
	Farabi	*Felsefe*	*Kitâb-u İhsâi'l-ulûm*	Felsefe
	Taberi	*Tarih*	*Tarihu'l-Ümem ve'l-Mülük*	Tarih
	İbn-i Sina	*Tıp, Felsefe*	*El-Kanun fi't-Tıb*	Farmakoloji
	Kindî	*Matematik, Felsefe*	*Risâle fî îzâhi tenâhî cirmi'l-âlem*	Matematik, Felsefe
ENDÜLÜS	Ebu'l-Kasım Zehravi	*Tıp (Cerrahi)*	Et-Tasrif limen Acize an'it Te'lif	Diş ve göz cerrahisi

Akli ve bütüncül tavır: Müslümanların ilim anlayışı, din ve din dışı gibi bir ayrım içermeyen, bütüncül bir dünya görüşüne sahiptir. Müslümanlar, aklın muhatap olduğu vahye dayalı hakikatler ile deney ve gözleme dayanan araştırma sonuçları arasında çelişki yaşamamıştır.

Ahlaki tavır: Karşılıklı görüşlere saygı, bilginin kaynağının belirtilmesi, iç ve dış tenkidin yapılması, varılan sonucun paylaşılması, ilmî güvenilirliği sağlayan yegane ölçütler olarak dünya ilim mirasına kazandırılmıştır.

İslam dünyasındaki ilmî gelişmeler, XI. yüzyılın sonlarından itibaren ortaya çıkan şu üç siyasi olaydan olumsuz etkilenmiştir:

- Haçlı Seferleri
- Moğol istilası
- Endülüs'ün Müslümanların elinden çıkması

BİLGİ NOTU

"Günümüz dünyasının sahip olduğu bilimsel birikimde Müslümanların ilmî çalışmalarının hem aktarıcı, hem de oluşturucu rolü, bilimler tarihçisi Prof. Dr. Fuat Sezgin'in eser ve çalışmalarında geniş şekilde ele alınmıştır."

Sefer Turan, Bilim Tarihi Sohbetleri; Bilimler Tarihçisi Fuat Sezgin.

Bugünkü bilim ve teknoloji konusundaki birikimin ortaya çıkmasındaki en büyük pay, Müslümanlardan elde edilen bilgi birikimidir. Zira İslam Dünyası'ndaki ilmî ve teknolojik gelişmeler, çeşitli temaslar yoluyla XII. yüzyıldan itibaren Avrupa'ya aktarılmaya başlanmıştır. Bu aktarım, üç güzergâh üzerinden gerçekleşmiştir. Bunlar:

- Anadolu
- Kuzey Afrika- Sicilya- İtalya
- Kuzey Afrika- Endülüs

Avrupa'da bilim ve teknoloji alanındaki gelişmeler; Coğrafi Keşifler, Rönesans ve Reform hareketleri sırasındaki tercüme faaliyetleri ardından, aydınlanma ile devam ederek günümüze kadar sürmüştür. Avrupa merkezlerinde kurulan eğitim kurumlarında Arapçadan tercüme edilen eserlerin oluşturduğu müfredat kullanılmıştır. Tercüme hareketi yoluyla medeniyetler arasındaki bilgi aktarımı, bugün bütün insanlığın ortak mirasına dönüşmüş durumdadır. Bu birikimin oluşması ve aktarılmasında en büyük pay Müslümanlara aittir.

BİLGİ NOTU

"Avrupa'daki gelişmelerin Müslümanların ilim ve teknolojide ulaştıkları seviyeden esinlenerek başladığına dair Avrupalı yazarlar şunları söyler: "Fransa, ilk kâğıt imalathanelerini... Endülüs'e borçludur. Emir'in kâtiplerinden biri, resmî evrakı evinde yazdıktan sonra, hususi bir teksir dairesine yollamak alışkanlığındaydı. Baskı (tab) dairesi, her halde bizim, mekânizmasını bilmediğimiz iptidai bir matbaaydı: Resmi evrak, hükümet memurlarına oradan dağıtılırdı."

Philip Hitti, "Pecis d'histoire des Arabes"

"E.F. Gautier de bu gerçeği şöyle dile getirir: "Ucuz kâğıt olan pamuk kâğıdını bizim Batı' ya, Müslümanlar sokmuşlardır. Miladi XII. asırda, Endülüs'ün Xativa fabrikası, Batı Avrupa'nın ihtiyacını temin etmiştir... Hülasa parşömeni ortadan kaldırmış olan kitap kâğıdını, Müslümanlar icat etmişlerdi. Eğer İslam Medeniyetinin kitap, barut ve pusula gibi mirasları Batı'nın elinin altında bulunmasaydı, bizim Rönesans'ın nasıl bir şey olacağını, biraz göz önüne getirmeliyiz."

E.F. Gautier, "Moeurs et Coutumes de Musulmans"

Oryantalizm, XVIII. yüzyıldan itibaren İslam ilimleri ve Müslümanlar'ın kültür ve medeniyet tarihi üzerinde önemli çalışmaların yürütüldüğü faaliyet alanıdır. Avrupalıların, İslam Kültür ve Medeniyetinin birikimini analiz ederek istifade edilir hâle getirmesi, Batı'da ve islam dünyasında önemli bir boşluğu doldurmuştur.

El-Me'mun'un dünya haritası

Müslümanların dünya bilim tarihine etkileri ve katkıları şunlardır:

- İlmî birikimin korunup devamlılığının sağlanması
- İlimlerin her yönden gelişmesinin sağlanması
- İlimlerin yeryüzündeki coğrafi yayılımının sağlanması
- Yeni ilim dalları, buluşlar ve eserlerin ortaya konması

Sanayileşme sonrası XIX. ve XX. yüzyıllarda siyasi egemenlikler el değiştirmiş ve İslam dünyası bilgi üretiminde durağanlaşmıştır. Mevcut medeniyet tecrübesi ve bilgi birikimi, etkileşim koşullarının çok hızlı gerçekleşmesi nedeniyle yeni terkiplerin doğma imkanını arttırmıştır. Medeniyetler arası yeni terkiplerin oluşmasındaki en önemli pay, ilmî çalışmalara aittir.

3. İLİM KURUMLARI

Hz. Peygamber (s.a.v.) bilgi sahibi bir toplum inşa etmek için eğitim ve öğretim faaliyetlerinin kapsamını geniş tutmuştur. Çocuk, genç, yaşlı, her yaştan insanın eğitim almasını sağlamak için İslamı kabul eden bölgelere eğitimciler tayin etmiştir. Ebeveynlere çocuklarını yüzme, hesap, tıp, soy bilgisi ve Kur'an okuma gibi maddî-manevî alanlarda yetiştirmelerini tavsiye etmiştir.[26] Böylece yazılı kültür de yaygınlaşmaya başlamıştır. Ayrıca Hz. Peygamber (s.a.v.) yabancı dil öğrenmeyi de teşvik etmiştir. Sahabe arasında Farsça, Rumca, Kıptîce, Habeşçe, İbrânîce ve Süryânîce bilenler vardır.[27]

İslam Kültür ve Medeniyeti ilim kurumları üzerinde yükselmiştir. Hz. Peygamber (s.a.v.) Dönem'i'nde başlayan kurumlaşma sürecinde mescitler, kütüphaneler, medrese, mektep ve üniversiteler, birey ve toplumun yetişmesinde ve eserler verilmesinde etkili olmuştur.

ARAŞTIRALIM

"Hz. Peygamber (s.a.v.) bir gün Zeyd b. Sâbit'e Süryânîce bilip bilmediğini sormuş, "Bilmiyorum" cevabını alınca öğrenmesini tavsiye etmiştir. Bunun üzerine Zeyd b. Sâbit Süryânîce'nin yanı sıra İbrânîce'yi de öğrenmiştir."

Nebi Bozkurt, "Tercüman" DİA, C 40, s. 489

➔ Hz. Peygamber'in (s.a.v.) sahabesinden yabancı dil öğrenmesini istemesinin sebebi ne olabilir? Araştırınız.

26 bk. Müslim, İmaret 168; Ebu Dâvûd, Cihad 67.
27 Nebi Bozkurt, "Tercüman," DİA, C 40, s. 489.

3.1. Mescitler

Hz. Peygamber (s.a.v.) Mekke Dönem'inin ilk yıllarında hem ibadet hem de ilmî faaliyetlerde **Dâru'l-Erkam**'ı bir eğitim-öğretim merkezi olarak kullanmıştır. Burada, Kur'an ayetleri okunup yazılmış, temel İslam eğitimi verilmiştir.

Hicretten sonra Medine'de Hz. Peygamber'in (s.a.v.) ilk ve en önemli faaliyeti, Mescid-i Nebi'yi inşâ etmek olmuştur. Mescid'in bitişiğinde **Suffe** mektebini kurmuştur. Hz. Peygamber (s.a.v.) bizzat burada ders vermiş, Kur'an ve okuma - yazma öğretmek üzere sahabeden Ubâde b. Sâmit (r.a.) gibi muallimler görevlendirmiştir. Suffe'deki öğrenci sayısı zamanla dört yüze kadar ulaşmıştır. Suffe'de farklı bölgelerden gelerek yatılı kalan sahâbîler arasından hâfızlar, kıraat âlimleri, hâkimler, valiler, ordu komutanları, devlet adamları yetişmiştir.

İslam Medeniyetinde mescitler, yerleşim birimlerinin ve hayatın merkezinde yer alır. Hayatın bir bütün olduğu ve eğitimin hayat boyu sürmesi gerektiğini hatırlatır. Toplumun ilim, eğitim ve öğretim faaliyetlerinin yürütüldüğü kurumlar olarak hayatiyetini devam ettirmektedir.[28]

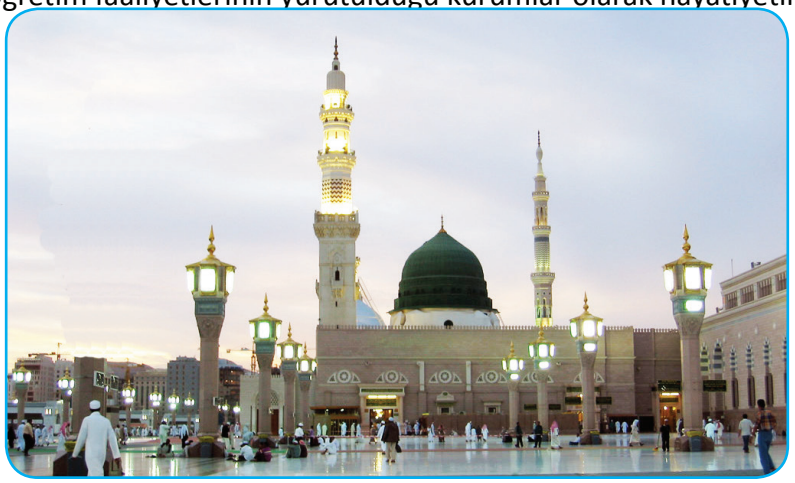

İslam Kültür ve Medeniyeti'nde Mescid-i Nebi, cami merkezli ilmî hayatın da başlangıcını oluşturur.

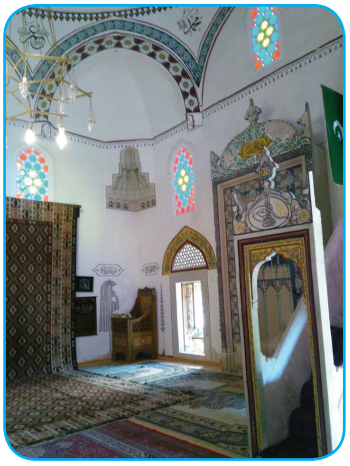

Camiler ve mescitler, Müslümanların hayat boyu eğitim aldıkları ve yenilendikleri mekânlar olarak canlı yaşam merkezlerdir.

3.2. Kütüphaneler

Medine Dönem'i İslam kütüphaneciliğinin başlangıç devri olarak kabul edillir. Kur'an ve Hadis tedvini ile yayın faaliyeti bu dönemde başlamıştır. Emevilerin ilk halifesi Muaviye zamanında Şam'da resmî bir kütüphanenin kurulduğu bilinmektedir. Bazı âlimlerin evlerinde de özel kütüphaneler mevcuttur. Muaviye'nin kurduğu kütüphanede **sâhibü'l-mesâhif** diye nitelenen bir kütüphaneci, bir de **müstensih** görevlendirilmiştir.[29]

GEZELİM ÖĞRENELİM

➔ Şehrinizdeki bir kütüphaneye bir inceleme ve araştırma gezisi yapınız. Tespitlerinizi rapor hâline getirerek arkadaşlarınızla paylaşınız.

➔ E kütüphane hizmeti veren kurum ve kuruluşlar hakkında internet gezintisi yaparak ulaştığınız bilgileri arkadaşlarınızla paylaşınız.

28 Ahmet Önkal, Nebi Bozkurt, "Cami," DİA, C 7, s. 46-56.
29 İsmail E. Erünsal, "Kütüphane" DİA," C 27, s. 11.

Eski Çağ'da Ninova, Bergama ve İskenderiye kütüphanelerinden sonra tarihin en gelişmiş kütüphaneleri İslam dünyasında ortaya çıkmıştır. Bağdat Kütüphanesi bunların başında gelir.

Abbasiler Dönem'i'nde Çin üzerinden gelen kâğıt imalatının öğrenilmesi, kitap yazımını kolaylaşmıştır. VIII. yüzyılın sonlarına doğru Bağdat'ta bir kâğıt imalathanesinin kurulması, telif faaliyetlerinin artmasına ve kitap ticaretinin yaygınlaşmasına vesile olmuştur. Bağdat, Şam, Kahire ve Basra gibi şehirlerde **Sûku'l-Verrâkîn** diye adlandırılan kitap çarşıları kurulmuştur. Halife Mansur Bizans imparatoru ile kitap temini için yazışmış; onun Dönem'i'nde tercüme eserlerin sayısı artmıştır. **Sahaflık** mesleği, erken dönemden itibaren yaygınlaşmış olup günümüzde İslam dünyasında varlığını sürdürmektedir.

Abbasiler Dönem'i'nde VIII. yüzyıldan itibaren Bağdat, Mısır ve İslam dünyasının çeşitli bölgelerinde kütüphane sahibi olan çok sayıda âlim yaşamıştır. Tercüme merkezi ve kütüphane işleviyle ön plana çıkan **Beytü'l-Hikme**, Abbasiler'in başkentinin, Bağdat'tan Sâmerrâ'ya taşınmasından sonra araştırma merkezi olma özelliğini kaybetmiş ancak kütüphane fonksiyonunu sürdürmüştür. Sâmerrâ'da **Hizânetü'l-Hikme** adıyla büyük bir kütüphane kurulmuştur.

BİLGİ NOTU

"Kütüphanelerde, genişliğine göre sayıları değişmekle birlikte genellikle görevli olarak müdür durumunda görev yapan **Sâhib**; idârî ve mâlî işleri yürüten **Hâzin**; okuyucuya aradığı kitabı raflarda bulma veya dolaptan alıp mütalâa salonuna getirme görevini yerine getiren **Münâviller;** temizlik hizmetlerini yürüten **Ferrâşlar;** kitapları ciltleyen **Mücellitler;** tercüme ile uğraşan **Mütercimler;** kitapları yazarak çoğaltan **Müstensihler** bulunurdu.

Matbaanın icat edilip İslam dünyasında kullanılışına kadar kitapların ilk nüshaları/kopyaları el ile yazılır ve çoğaltılırdı. Bir metnin nüshasını çıkaran, kopya eden kişiye müstensih, yaptığı işe de istinsah denir. İslam dünyasında istinsahla geçinen kişiler vardı; bunlardan yazısı güzel olanların kazancı yüksek düzeyde olurdu. Kütüphane kadrolarında, ilmî ve yazı sanatındaki maharetiyle kendisini ispatlamış müstensihler görevlendirilirdi. Bunlar kendi kütüphanelerinde bulunan eserlerin çoğaltılmasında olduğu kadar başka yerlerdeki kitapların, kurumlarına kazandırılmasında görev yaparlardı."

İsmail Erünsal, "Kütüphane", DİA. C27, s. 11.

İslam dünyasının en batısındaki Endülüs'te de çok sayıda kütüphane kurulmuştur. Bunların bir kısmı devlete, diğer kısmı da şahıslara aitti. Devlet adamları, Kayrevan, İskenderiye, Şam ve Bağdat gibi ilim merkezlerine kitaptan anlayan memurlar göndererek satın alınacak veya istinsah edilecek kitapları tespit ve temin ediyorlardı. XVI. yüzyılda İslam dünyasındaki herhangi bir özel kütüphanede bulunan ortalama kitap sayısı, aynı dönemde Batı'nın bütün kütüphanelerinde bulunan kitap sayısından çok daha fazlaydı.[30]

Köprülü Kütüphanesi İstanbul'da müstakil olarak açılan ilk kütüphanedir (1661).

İstanbul Süleymaniye Kütüphanesi, bugün yaşayan en büyük el yazması kitap arşividir. Koleksiyonunda yer alan kaynak eserleri bulundurması nedeniyle İslam Kültür ve Medeniyetinin birikimini barındırmakta ve dünya kültür mirasına katkı sunmaktadır.

YORUMLAYALIM

"Abbasi devlet adamlarından edib ve şair olan Feth b. Hâkân hem kendi çalışmalarını sürdürmek ve hem de araştırmacılara yardımcı olabilmek için Sâmerrâ'da Hizânetü'l-Hikme adıyla büyük bir kütüphane kurdurmuştur. Aralarında Harranlı astronomi âlimi Ali b. Yahyâ el-Müneccim'in de bulunduğu dostlarını bu kütüphanenin zenginleştirilmesiyle görevlendirmiştir. Huneyn b. İshak'ın Arapça, Yunanca, Süryanîce ve Farsça olarak yazılmış ve çoğunluğunu tıp kitaplarının oluşturduğu bir kütüphanesi mevcuttu. Devlete ait olanların en ünlüsü, kendisi bir kitap aşığı olan II. Hakem tarafından kurulan saray kütüphanesi idi. O, Kayrevan, İskenderiye, Şam ve Bağdat gibi ilim merkezlerine kitaptan anlayan memurlar gönderiyordu."

İsmail E. Erünsal, Osmanlılarda Sahaflık ve Sahaflar, s.38

➔ İslam dünyasında devlet adamı ve özel şahıslarca kurulan kütüphanelerinin kültür ve medeniyete katkılarını araştırarak yorumlayınız.

3.3. Medrese, Mektep ve Üniversiteler

Medreseler: Bir ilim ve eğitim kurumu olan medrese kavramının ders kökünden türetilmîş olması, medresenin ilimle olan ilişkisine işaret eder. Medreseler İslam Kültür ve Medeniyetinin en önemli ve en uzun süre yaşayan eğitim, öğretim ve ilim kurumlarıdır.

Medreseler, Türklerin İslam dünyasına hâkim oldukları dönemin başlangıcında kurulmuştur. Bir eğitim ve öğretim kurumu olarak Nizamülmülk'ün 1065'te Bağdat'ta kurduğu Nizamiye Medresesi, İslam dünyasının diğer medreselerine örneklik teşkil eder.

Medreselerde mantık, belagat, tefsir, hadis, fıkıh, kelam ve tasavvuf, tıp, farmakoloji ve tabiat ilimleri okutulurdu. Derslerde tartışmaları organize etmekle görevli müderrisler bulunur ve müzakereci asistanlar görev yapardı. Nizamiye Medreseleri'nin başmüderrisliğini yapmış olan İmam-ı Gazali'nin İhyau Ulumi'd-Din adlı eserinde yaptığı müfredat çalışması, ilim dallarının tasnifinde belirleyici olmuştur.[31]

30 İsmail E. Erünsal, Osmanlılarda Sahaflık ve Sahaflar, s.38.
31 Dücane Cündioğlu, Keşf-i Kadim, s. 15.

Bağdat'taki Nizamiye Medresesi, İslam ülkelerindeki yüksek öğretime ders programını getiren ilk eğitim kurumudur. Mustansıriyye Medresesi, Nizamiye modelinde 1227'de açılmıştır. Medreselerin mimari yapısı genellikle kare planlı olup ortasında bahçe bulunurdu. Derslikler, konferans salonları, teknik birimler, kütüphane, depolar ve ambarları yanında, hastane, yemekhane, hamamlar ve mahzenlerin eklenmesiyle giderek genişleyen bir külliyeye dönüşmüştür.[32]

Anadolu Selçukluları Dönem'i'nde Konya, Kayseri, Sivas, Erzurum başta olmak üzere ülkenin her yerinde medreseler açılmıştır. Fatih Sultan Mehmet'in yaptırdığı Sahn-ı Seman Medresesi ile Kanuni Sultan Süleyman'ın inşa ettirdiği Süleymaniye Medreseleri'nden yetişen ulema, Osmanlı ilim geleneğinde önemli eserler bırakmıştır.

Osmanlı Devleti'nin yıkılışına yakın dönemde Bosna vilayetinde yüz elli civarında hadis ihtisas medresesi bulunmaktaydı. Hindistan'da bulunan Diyobend Medresleri de Kurtuluş Savaşı sırasında Türkiye'ye gönderilen yardımlara öncülük etmiştir. Türkiye Cumhuriyeti'nde 1925 yılında resmî olarak kapatılan medreseler Balkanlar'da ve Anadolu'da hâlen işlevini sürdürmekte ve araştırmacıların ilgisini çekmektedir.

Rasathaneler: Medreselerin uzmanlık alanlarına ayrılmasıyla birlikte ortaya çıkan birimlerdendir. Astronomik gözlem yapmak için kullanılan özel bina ve evler de rasathane olarak kullanılmıştır. Rasathanelerin maddi ihtiyaçları devlet hazinesi ya da ilmî merak sahibi zenginler tarafından karşılanırdı.

Akademik çalışmaların gerçekleştiği rasathaneler ilk kez İslam coğrafyasında kurulmuştur. Halife El-Memun Dönem'i'nde ilki Bağdat yakınlarındaki Şemmasiye, diğeri de Şam yakınlarındaki Kâsiyûn rasathaneleriyle başlayan gözlem çalışmaları, astronomik gözlemciliğin ilk kez kurumsallaştığını göstermektedir.

Rasathanelerdeki astronomik gözlemlerde yön bulma aleti olarak geliştirilen "usturlab"

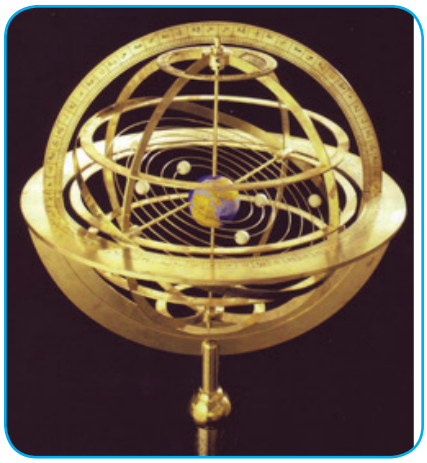

Ebu Sa'id Ahmed b. Muhammed es-Siczi 'nin planetaryumu (X. y.y.)

32 Fuat Sezgin, İslamda Bilim ve Teknik, C 2, s. 163-164.

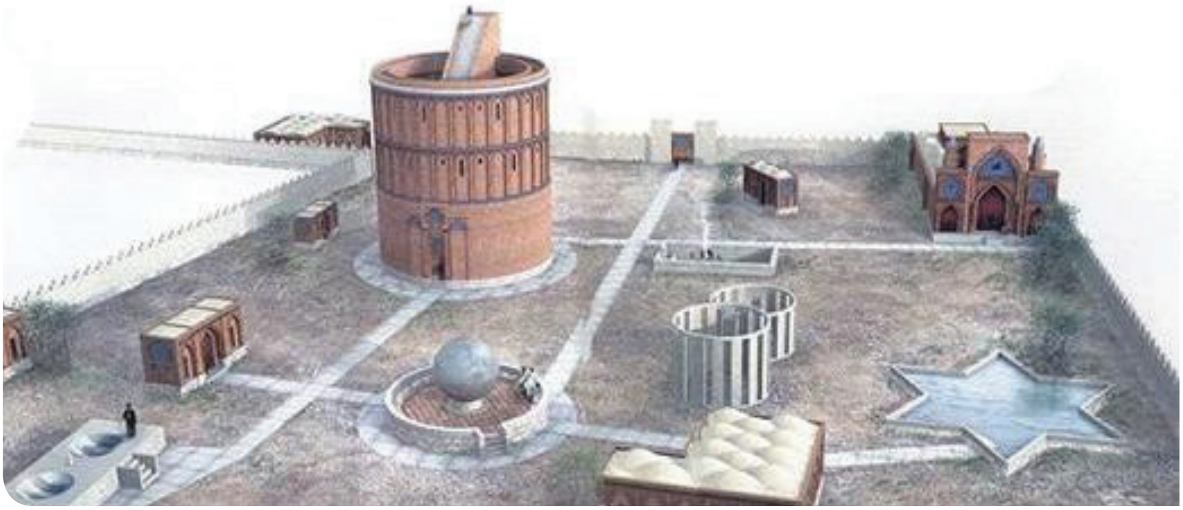

Rasatheneler, müstakil ilmî araştırma kurumları olarak İslam Kültür ve Medeniyetinin dünya ilim mirasına armağanıdır. (Temsili İllüstrasyon)

Rasathanelerin yaygınlaşma sürecinde XIII. yüzyılda kurulan Meraga Rasathanesi'nde astronominin yanında diğer ilim dallarında da çalışmalar yürütülmekteydi. Burada ilk kez inşa edilmîş devasa aletlerle gerçekleştirilen faaliyetlerin etkileri XVI. yüzyıla kadar İslam dünyasında devam etmiştir. Bu dönemde Takiyyudin Muhammed'in İstanbul'da kurduğu Rasathane, teknik bakımdan çağdaşlarından ileriydi. Bu etkileri Avrupa'da XVI. yüzyılın ortalarında başlayan ilmî gelişimde de görebiliriz. Günümüzde **gözlemevî** denilen Rasathaneler, astronomiye ve evrenin yakından tanınmasına katkı sağlamaya devam etmektedir.[33]

Takiyyuddin Rasathanesi (Temsili Minyatür)

Mektep: İslam Kültür ve Medeniyetinde Emeviler ve Abbasiler'den itibaren okuma yazma ve Kur'an öğretilen okullara **küttab** adı verilirdi. Karahanlılar, Selçuklular ve Osmanlılarda **Sıbyan Mektebi** denilmiştir. Osmanlılarda zamanla bu mekteplere **Mahalle Mektebi** ve **Taş Mektep,** hocalarına da **muallim** denilmiştir.

BİLGİ NOTU

Rasathanelerde Güneş, Ay ve bazı gezegenlerin gözlemleri, daimî bir şekilde, bütün bir yıl boyunca her gün yapılıyordu. Bu tür bir gözlem Batı'da ancak XVI. yüzyılda başlamıştır. Gelişmiş bir örnek olarak Merâga Rasathanesi İlhanlı hükümdarlarından Hülâgû Han tarafından bugün İran topraklarının içinde bulunan Merâga şehrinde 1259'da kurularak yönetimi, dönemin ünlü bilgini Nasîrüddin-i Tûsî'ye verilmiştir. Gözlemevî olmasının yanında, astronomi ve matematik dersleri verilen merkezin dört yüz bin cilt eserden oluşan zengin bir kütüphanesi olduğu bilinmektedir. Rasathanedeki çalışmalar vakıf gelirleriyle destekleniyordu. Burada çeşitli gözlemler yapılarak Zîc-i İlhânî oluşturulmuştur. Rasathanede yabancı öğrenciler de eğitim görüyordu. 60 yıl kadar hizmet vermiş olan bu rasathane, daha sonra kurulanlara örnek teşkil etmiştir. XV. yüzyılda Uluğ Bey tarafından kurulan Semerkant Rasathanesi ve III. Murat tarafından 1575 yılında kurdurulan İstanbul Rasathanesi de oldukça ünlüdür. Benî Mûsâ'nın IX. yüzyılda Bağdat yakınında kendi evinde kurdukları rasathane, meşhur astronom ve matematikçi Bettânî'nin kurduğu rasathane (IX. yüzyılın sonu ve X. yüzyılın başları) bunlardan bazılarıdır.

33 Salim Aydüz, "Kandilli Rasathanesi", DİA., C 24, s. 301-303

Abbasilerde mektep, **mekteb-i felsefe** gibi belli bir branşı ifade etmek amacıyla da kullanılmıştır. Osmanlı Devleti'nde XIX. yüzyıldan itibaren mektep kavramı bugünkü okul karşılığında yaygın olarak kullanılmaya başlandı. Kurumsal anlamda XVIII. yüzyıl ıslahat hareketleri sürecinde teknik bilgi ihtiyacını karşılamak amacıyla kurulmuş, mesleki ve teknik ortaöğretim ile yüksek öğretim düzeyinde ilim üreten eğitim ve öğretim kurumları olmuştur.

Günümüzdeki İstanbul Teknik Üniversitesi ve Deniz Harp Okulu'nun temelleri olan **Mühendishane-i Bahr-i Hümayun**, Osmanlı Devleti'nde 1775'te Batılı tarzda kurulan ilk mekteptir. XIX. yüzyılda ilimde ıslahat hareketi olarak çok sayıda mektep açılmıştır. **Mekteb-i Tıbbiyye** (Tıp Fakültesi), **Mekteb-i Mülkiye** (Siyasal Bilgiler Fakültesi), **Sanayi-i Nefise Mektebi** (Güzel Sanatlar Fakültesi), **Dar'ul-Fünun-u Aliye** (Fen ve Edebiyat Fakültesi) ve **Dârulmuallimîn** (öğretmen mektebi) bunlardandır.

Üniversiteler: İslam Kültür ve Medeniyetinin yüzyıllar içerisinde kurumsal yapısının gelişip değişmesine bağlı olarak ilim kurumları da kendilerini yenilemiştir. Bu güncelleme hem karşılaşılan diğer kültür ve medeniyetlerle etkileşimden hem de toplumun ihtiyaçlarından kaynaklanan bir süreç olarak değerlendirilmektedir. İslam dünyasında Medreseler, yüksek eğitim ve öğretim veren kurumlar olarak işlevini sürdürmüştür.

Külliye, İslam dünyasında çok işlevli yapı kompleksi olarak ilim kurumları ekseninde ortaya çıkmış ve gelişmiştir. (Beyazid Cami ve Külliyesi)

Endülüs'te Kurtuba şehri üniversitesini kurarak ilim talebelerinin doğuya yolculuk yapma ihtiyacını azaltmıştır. İspanya'da özellikle tıp okulları ve hastaneler oldukça gelişmiştir. Mesela Müslümanların sahip oldukları tıp bilgisinin Batı'ya aktarıldığı önemli merkezlerin başında Salerno Tıp Okulu gelmektedir.

Araştırma ve gözlem, ilim kapısının iki anahtarıdır. İslam Kültür ve Medeniyeti, günümüzde özgün üretimi gerçekleştirecek potansiyeli barındırmaktadır. Fotograf: İstanbul Üniversitesi giriş kapısı.

Başta İtalya, İspanya ve Fransa'da olmak üzere kurulan üniversitelerde Müslümanların elde ettikleri bilgi birikimini tercüme faaliyetiyle aktarma yoluna gidilmiştir. İbn Sina'nın öğretileri üzerine kurulan Bologna Üniversitesi, Napoli Üniversitesi, Tübingen, Oxford ve Cambridge Üniversiteleri, antik Yunan kültürü de dahil olmak üzere felsefe, tıp ve diğer ilimlerde Arapçadan Avrupa dillerine tercüme hareketinin merkezleri olmuşlardır.[34]

Fatımilerden günümüze kadar devam eden Mısır'daki Camiatu'l-Ezher ile İstanbul'un fethinden sonra inşa edilen **Sahn-ı Seman Medreseleri**'nin devamı olan İstanbul Üniversitesi gibi kurumlar, beş yüzyılı aşkın süre yaşayan dünyadaki sayılı ve saygın ilim kuruluşlarındandır. İslam Kültür ve Medeniyetinde hayatın içinde bir ilim faaliyeti sunan **külliye** modeli, Müslümanların ilim faaliyetleri için çağlar boyunca teori-pratik birlikteliğiyle başarısını sürdürmüştür.

Üniversiteler dışında farklı sivil toplum kuruluşları, bilimsel araştırma enstitüleri ve müzeler, İslam dünyasında ilmî faaliyetlerin yürütüldüğü kurumlar olarak işlev görmektedir. Topkapı Sarayı'nın bahçesi içerisindeki **Has Ahırlar** olarak bilinen bölümde 2008 yılında kurulan **İstanbul İslam Bilim ve Teknoloji Tarihi Müzesi** bir model olarak daha önce Prof. Dr. Fuat Sezgin tarafından Frankfurt'ta kurulan müzenin bir benzeridir. Aynı zamanda İslam bilim tarihi çalışmalarının yapıldığı vakıf çatısı altında dünya çapında bilim adamlarınca önemli atölye çalışmaları yürütülmekte olup kaynak eserlerde çizimleri verilen dönemlerinin özgün icatları olan aletler, birebir aslına uygun şekilde yeniden imal edilmekte ve sergilenmektedir .

34 bk. Muhittin Macit "Tercüme Hareketleri" TDV Ansiklopedisi, C.40, s.498-504

BİLGİ NOTU

Prof. Dr. Fuat Sezgin İslam Bilim Tarihi Araştırmaları Vakfı ve İstanbul İslam Bilim ve Teknoloji Tarihi Müzesi

Mayıs 2008'de T.C. Başbakanı Recep Tayyip Erdoğan tarafından açılan Müze, İstanbul´un en güzel mekânlarından biri olan Gülhane Parkı´nda, eski saray duvarlarının Has Ahırlar kısmında yerleşmiş olarak bulunmaktadır. Tarihî binanın girişi önünde ziyaretçileri İslam coğrafyasının bilim tarihi açısından en anlamlı çalışmalarından birine dayanarak yapılan bir yerküre karşılamaktadır. Bu müzede Halife el-Memun´un (hilafeti: 198-218 H./ 813-833 M.) emri üzerine küresel tasarım ile hazırlanan dünya haritası, dönemin İslam kültür çevresinin bilim tarihindeki en seçkin çalışmaları, bilgi panoları ve animasyonlar aracılığıyla metinsel biçimde açıklanmaktadır.

Müze, İslam'ın insanlığın evrensel bilim mirasına katkılarını göz ardı eden Rönesans mitinin ötesinde bilim ve teknolojinin tarihi boyutlarını gözler önüne sermektedir.

Müze, Profesör Sezgin'in çalışmaları sayesinde İstanbul, Doğu ve Batı kültürlerinin bilimsel mirasları arasındaki derin tarihi bağları açığa çıkaran önemli bir köprü özelliği taşımaktadır.

Prof. Dr. Fuat Sezgin İslam Bilim Tarihi Araştırmaları Vakfı ve İstanbul İslam Bilim ve Teknoloji Tarihi Müzesi

ÜNİTE DEĞERLENDİRME

A Aşağıdaki soruları cevaplandırınız.

1. İslam Kültür ve Medeniyeti'nde bilginin ana kaynağını açıklayınız.
2. İslam Kültür ve Medeniyeti'nde gelişen ilim kurumları hakkında bilgi veriniz.
3. Müslümanların ilim dünyasına metotolojik katkısını açıklayınız.
4. İslam Kültür ve Medeniyeti'nde yaşanan "Tercüme Hareketi'nin" önemini açıklayınız

B Aşağıda verilen çoktan seçmeli soruları cevaplandırınız.

1. Aşağıdakilerden hangisi Hz. Peygamber'in (s.a.v.) vahiy başkâtibidir?

A) Übey b. Ka'b (r.a.)
B) Osman b. Affan (r.a.)
C) Ebu Hüreyre (r.a.)
D) Zeyd b. Sabit (r.a.)
E) Hz. Ali (r.a.)

2. Aşağıdakilerden hangisi İslam Kültür ve Medeniyeti'nde ortaya çıkan ilim merkezlerinden biri **değildir?**

A)Bağdat B) Tübingen C) Merağa D) Kurtuba E) Cündîşâpûr

3. Aşağıdakilerden hangisi Bağdat'ta Moğol işgali sonucunda tahrip görmüştür?

A) Medrese B) Suffe C) Kütüphane D) Kervansaray E) Kümbet

4. "Allah size, emanetleri mutlaka ehline vermenizi ve insanlar arasında hükmettiğiniz zaman adaletle hükmetmenizi emreder..." (Nisa suresi, 58) ayetinde hangi presibe doğrudan vurgu yapılmıştır?

A) İlmî birikimin kaybolmadan korunmasını sağlamak
B) Önceki medeniyetlerin bilgi birikimini tekrarlamak
C) İlimlerin her yönden gelişmesini sağlamak
D) Yeni ilim dalları oluşturmak
E) İlimlerin yeryüzündeki coğrafi yayılımını öğrenmek

ÜNİTE DEĞERLENDİRME

C Aşağıda verilen ifadelerin doğru olanını (D), yanlış olanını (Y) harfleri ile işaretleyiniz.

1. [....] İslam ilmî faaliyetleri, evrensel özelliklidir.

2. [....] İslam Kültür ve Medeniyeti'nde ilim, İspanya, İtalya ve Türkiye üzerinden Batı'ya aktarılmıştır.

3. [....] İslam Kültür ve Medeniyetinin yüzyıllar içerisinde kurumsal yapısının gelişip değişmesine bağlı olarak ilim kurumları kendilerini güncelleyememiştir.

4. [....] Siyer ve megazi kaynakları hadis ilmînin doğuşunda etkili olmuştur.

D Aşağıdaki cümlelerde boş bırakılan yerleri parantez içindeki uygun kelimelerle doldurunuz.

(İhya-u Ulumi'd-Din - Üniversite - Tercüme faaliyeti - Suffe - Abbasiler - Sahn-ı Seman)

1. ..... Halife Harun Reşid ve oğlu Me'mun Dönemlerinde ..... ile bilgi aktarımında son derecede başarılı oldular.

2. Hz. Peygamber'in (s.a.v.) kurduğu ....., İslamın ilim tedrisi için kurulan ilk ..... olarak kabul edilmektedir.

3. İmam-ı Gazali'nin, ... adlı eserinde ortaya koyduğu müfredat çalışması, gelecek yüzyıllarda İslam Kültür ve Medeniyeti'nde ilim dallarının konumlandırılmasında belirleyici olmuştur.

Bu Üniteden Neler Öğrendim?

.....
.....
.....
.....
.....
.....

.....
.....
.....
.....
.....
.....